

**Válasz**  
**Romány Pál, Valuch Tibor, Varga Zsuzsanna**  
**opponensi véleményére**

**Ö. Kovács József MTA doktori értekezésének címe:**

**A vidéki Magyarország politikai társadalomtörténetei 1945–1965. A diktatúra társadalmiasítása és a kollektivizálás magyar–német összehasonlításban. (1. kötet) 2011. 545 oldal.**

**Dokumentumok a vidéki Magyarországról 1945–1962. (2. kötet) 2011. 491 oldal.**

Köszönöm a Tisztelt Opponenseknek, hogy időt és energiát fordítottak a két kötet tanulmányozására, véleményük megfogalmazására, amelyek engem is segítenek az eredmények újragondolásában

Tekintettel a kézirat nagy terjedelmére, a tárgyyszerű véleményalkotás követelményeire és a kutatói párbeszéd további lehetőségeire, az alábbiakban tematikus bontásban, mindhárom véleményre támaszkodva válaszolnék a felvetődött kérdésekre.

Ahhoz, hogy szakszerű módon értelmezhetővé váljanak az alapkutatásra épülő disszertáció fő kérdései, elemzési szempontjai és forrásai, először együtt veszem sorra ezeket, mert véleményem szerint csak ezek tükrében kerülhetjük el a félreértéseket. A továbbiakban tehát nem lépnék ki a saját leírt szövegem, a disszertáció bevezető részében felvázolt cél és az eszközrendszer kereteiből. Ebből a látószögből mérlegeltem opponenseim kritikai észrevételeit is. Véleményüket, megfontolásul ajánlott megjegyzéseiket egyfajta mátrixban helyeztem el, abban a közös csomópontokat kerestem. A bírálatokban kiemelésre méltónak találták, hogy törekedtem az elméleti és az összehasonlításra alapuló megközelítésre, az új kérdésfelvetésekre és értelmezésre. Továbbá értékelték az alulnézetből bemutatott és a kiterjedt, sokrétegű forrásbázis alapján elemzett történeti struktúrákat, folyamatokat, egyéni és kollektív cselekvésformákat. Az egyéb, pozitív és negatív elemeket tartalmazó opponensi megfogalmazások számomra igen fontos tanulságok a tervezett jövőbeli munkám számára. Ezeket ismételten megköszönöm.

Elsőként a kutatási témáról és módszerről szólnék, amely kérdéskörrel opponenseim is hangsúlyosan foglalkoztak. A bírálatok is utalnak arra, hogy történeti kutatásunknak mekkora adósságai vannak a vidéki társadalom átalakítására/átalakulására irányuló vizsgálatoknak. Különösen érvényes ez a jelenkortörténetre, amelynek itthon és külföldön is sajátos

kihívásokkal kell szembenéznie. Megítélésem szerint nagyon fontos egy-egy történelmi időszak magatartási kódjainak, a cselekvéseket indukáló körülményeknek a megfejtése, mert különben egy idő után a még élő kortársak sem értik meg azokat. Ez a jelenség/körülmény jelentősen befolyásolta történetkutatói beszédmódomat is, ezért igyekeztem a kortársi idő- és térbeli kontextusokhoz kötődő szövegrészeket beilleszteni az ábrázolásba. A diktatúra működési mechanizmusainak feltárásán belül különösen a vidéki életvilágok érdekeltek, azonban egyre világosabbá vált, hogy elsősorban egy átfogóbb problematikából, a kommunista párt társadalomátalakító programjából kiindulva lehet szerves módon megmagyarázni a történéseket és a folyamatokat. Ezért is gondolom, hogy a munkám a politikai társadalomtörténet-íráshoz tartozik.

A későbbiekben még visszatérek erre a kérdésre, de már itt szeretném jelezni, hogy az alkalmazkodás problémáját, azaz: a politikai diktatúra társadalmiasítását, tehát a társadalom tagjainak sajátos részvételét nagyon fontosnak tartottam a korszak vizsgálatakor. Némi kockázattal azt állítom, ez egy olyan paradigma, séma, ami a vizsgált korszak összefüggéseinek esetében alapvetően alakította a gondolkodásomat. S itt máris kitérnék a Valuch Tibor bírálatába bekerült téves leírásra, aki végig a társadalmiasítás kifejezést használja a társadalmiasítás helyett. Mivel a fogalomhasználatomat a bevezetésben hosszabban megindokoltam, ezért a további megjegyzéstől eltekintek.

Visszatérve módszertani álláspontomhoz, az okok és okozatok sokszor naiv megismerési láncolatán túl a „többszörös egymásutániságot”, és persze az egyidejűségeket kellene ábrázolnunk, hogy a diktatúrában kialakult viselkedésformákat a maguk életszerűségében láthassuk meg. Amennyiben a hatalmi/uralmi kapcsolatok kölcsönhatásos folyamatai nem érdekelnek bennünket, hanem megmaradunk a fekete-fehér kategorizálásnál, akkor a diktatúra kutatása akár még unalmas tevékenységnek is tűnhet. Ezt elkerülendő a struktúrákat, folyamatokat és cselekvéseket alulnézetből, a mindennapok perspektívájából konstruálom meg.

A fenti elméleti-módszertani logikát követve, további fontos kérdés az, hogy kinek/kiknek a történelmével, és ez által milyen jelenségekkel és kapcsolatrendszerrel akarunk foglalkozni? A kérdésfelvetésben már egyfajta nézőpont is benne rejlik, amelynek tudatosítását elsődleges fontosságúnak tartom. Nyilvánvalóan nem közömbös, hogy holisztikus, teleologikus, apologetikus, vagy mikroléptékű diskurzus-elemzésre koncentrál a nézőpontunk, „alulról” és, vagy „felülről” kívánjuk-e láttatni a kortársi életvilágokat.

Fontosnak tartottam tehát külön alfejezetben (46–48. o., de erre a zárórészben is kitérek) sorra venni azokat a vizsgálati szempontokat, amelyek véleményem szerint a politikai

diktatúrában a társadalom konstituálódását alapvetően meghatározták, s amelyekre a vizsgálatom során magam is fókuszáltam. Ezek a következők: 1. diktatórikus, társadalmi konstrukció, amely maga a szocializmus projektje; 2. a hagyományos struktúrák megtartóerői, 3. az iparosodás, a technikai változások, 4. a társadalmi cselekvések azon célszerű és nem tervezett struktúrái és folyamatai, és az azokkal összefüggő döntések, alkalmazkodások, kollaborációk, tapasztalatok és mentalitások, amelyek a „társadalmi autonómia” bizonyos formáját képezték a diktatúrában. Ha egy történetkutatói nyelvre akarnánk mindezt lefordítani, akkor itt elsősorban a mindennapok vagy tapasztalattörténet vizsgálatai által föltárható jelenségekről és gyakorlatról van szó. Azokról a „társadalmi kapcsolatokról”, amelyek révén az emberek a pártbürokrácia kisebb-nagyobb kudarcait a mindennapokban kihasználva – például a cserekereskedelemben, az üzemekben, a tsz-ekben, a brigádéletben – játszották ki a rendszert.

Ismételten hangsúlyozom, hogy a fenti társadalomszervező tényezők alapján tagoltam a disszertációt, nyilván a forrásadottságok által is meghatározottan mutattam be a történeti jelenségeket. Minden ezzel kapcsolatos további kritikára – tehát a feltételezett „szempontok hiányára” – részleteiben ezután már nem térek ki. A fentiekben vázolt elemek megtalálhatók a disszertációban és a tézisfüzetben.

Érintenem kell a használt fogalmak problematikáját is, amelyekre mindhárom opponensem reflektált. Így például Valuch Tibor a színlelt szocializmus kategóriáját említi meg. Ezt a kifejezést 2009-ben kísérletképpen egy tanulmány címébe emeltem be, s ennek alapján elemeztem módszertani és forráselemzési problémákat. A közelítésmódom olvasói hatását néhány méltatáson túl lemérni nem tudom, de nyilván további vizsgálatot érdemel a Kornai János által használt fogalommal való összevetés is. Azt gondolom, hogy a saját kutatásomban a színlelt szocializmus kifejezés hasznos a kortársi reakciók értelmezésére. Ez a különösnek tűnő – s mint kitérek rá, részben ifj. Leopold Lajos színlelt kapitalizmus fogalomhasználatáról töprengve eszembe jutott – kategória az államosításon túl sokkal egyértelműbben reprezentálja a kortársi társadalmi miliók tartalmát, a sajátos önszabályozási mechanizmusokat. Továbbá ez az analitikus kifejezés markánsabban tükrözi az ambivalens tapasztalatokat, a politikai rendszer töréspontjait és az ellenállások helyét. Ez utóbbi három jellegzetességet más fogalmak használatakor, formálásakor is szem előtt tartottam. Ebben a kontextusban engem itt is elsősorban a társadalmi gyakorlat, a konkrét társadalmi tér és idő érdekelt, szemben a rendszert strukturálisan és globálisan ábrázoló leírásokkal (vö. 46. o.).

A szocializmus, kommunizmus fogalmát, történeti jelenségét – ahogy erről bőven szó van az I. fő fejezetben – sem eszmetörténeti, vagy párttörténeti értelemben használok, hanem

azoknak mindenekelőtt a társadalmi gyakorlata érdekelt. Úgy látom, hogy ennek a három tényezőnek – az eszmék világa, a mozgalom és a társadalmi gyakorlat – az elválasztása óvhat meg bennünket a torzításoktól. Ez a kutatói magatartás segíthet az életszerű, valódi emberi történetek megértésében és ábrázolásában. Az előbbi célkitűzés hangsúlyozottan fontos lehet minden olyan törekvéssel szemben, amely egyoldalúan csupán az ideológia, a politikai hatalom legitimációját szolgálja.

A középpontba állított fogalmakat továbbá a jelenkortörténeti, historiográfiai, elméleti munkák és konkrét forráselemzések inspirációi alapján formáltam. A munkámban visszatérően előforduló társadalmiasítás, társadalomtörténeti esemény, politikai társadalomtörténet, színlelt szocializmus, vagy éppen az alkalmazkodó ellenállás kifejezések közül az első kettőt – amelyeknek elméleti alapjait külön is igyekeztem kidolgozni – tartom a legfontosabbaknak. Minden egyes fejezetben arra törekedtem, hogy a középpontba állított kérdés alapján, a tesztelésre, elemzésre választott, minél inkább új forrásokban megfigyelhető jelenségeket bemutassam, majd ezek után mindig következtetéseket fogalmaztam meg. A következő hármas elv szerint igyekeztem dolgozni: kérdés, forráselemzés, következtetés. Tisztában vagyok azzal, hogy társadalomtörténészként (amely kategóriát persze nem fetisizálnék vagy személytelenítenék) talán egyéb elemzésektől eltérően több mindenben másként látok egyes történeteket. Ezért is tűnhet úgy, hogy sok az információ. A túlzottan direkt kijelentés helyett az olvasót is szeretném további töprengésre készíteni, kerülve az ismert történetek felmondását. Ha jól értettem Romány Pál részben ide is illeszthető gondolatsorát, a mottók hasonlóan nagy száma, információértéke inspiráló hatású. Azt gondolom, hogy éppen az interdiszciplinaritásra, a komplex értelmezésre törekvésem miatt sem szabad olykor túlzottan leegyszerűsítő kijelentéseket megfogalmaznom.

A fentiek tükrében ismételten hangsúlyoznom kell a már idézett társadalomtörténeti esemény fogalmát, annak a forráselemzést és a mondanivaló tálalását strukturáló tartalmi jelentését. Nem kívánok újabb vitát gerjeszteni, hiszen most csak azokra reagálok, amelyek szövegszerűen igazolhatók a disszertációban, mégis felvetem, hogy szerintem '56-nak különböző időhatára van attól függően, hogy arra politikatörténészként, társadalom- vagy például gazdaságtörténészként kérdezzünk rá. Most csak azt említeném meg, hogy Kornai János szerint is meghatározó volt a kádári vezetés számára '56 emléke. Hogy '56 mikor kezdődött és mikor fejeződött be, az szerintem igen komplex kérdés. Talán nem csupán az előbb felvetettek kapcsán, hanem általános módszertani értelemben fontos az, amit Chris Lorenzet ír, hogy „a történészek nem azt állítják, hogy csupán egy történetet, hanem hogy

igaz történetet mutatnak be; ez az igazságigény a történelem megkülönböztető jegye.” (Lorenz 2000: 143.)

A fentiek elmondását azért tartottam fontosnak, mert úgy éreztem, hogy az opponensi véleményekben a rövid utaláson túl az ezeket a kérdéseket hosszasan tárgyaló, a gondolkodásomat, a kutatás szempontjait és a forrásértelmezéseimet alapvetően befolyásoló fejezetek tanulságai kevésbé vagy nem hangsúlyozódtak. Ebből a közelítésmódból fakadóan, az egyes fogalmak előtörténeti kontextusait keresve, az adekvát és elérhető szakirodalom alapján igyekeztem megemlíteni az 1945 utáni jelenségek történeti, tehát második világháború előtti vagy újkori előzményeit is. Egyetértek Romány Pál azon megállapításával, hogy éppen az agrárvilágban mennyire meghatározóak maradtak bizonyos folytonosságok. Az általa említett Jurcsek-féle beszolgáltatási rendszer, ill. a szakigazgatás, vagy éppen a szövetkezetek történeti kérdéseire ezért magam is kitértem (a 87., a 107. és 218. oldaltól kezdve).

Ugyanakkor, mindhárom opponens által valamilyen kontextusban említett utalás alapján, utólag meggondolandónak látom, hogy a történeti összehasonlítás módszereiről sokkal bővebben is írhattam volna. Különösen azért is, mert a kérdéskör egyik legismertebb művelőjének, Hartmut Kaelblenek berlini szemináriumát hónapokig látogattam, ill. a könyvéről a Klióban írtam is (*A történeti összehasonlítás. (Hartmut Kaelble: Der historische Vergleich c. könyve alapján)* Klió. Történelmi szemlélő folyóirat. 9. évf. 2000. 1. 3–6.). Munkájának módszertani része azért is fontos, mert többek között felhívja a figyelmet a horizontális típusú összehasonlítások fontosságára.

Az ilyen módon tematizált fejezetek, interdiszciplinaritásra törekvő, többnyire idegen nyelvű szakirodalmi szemlék önmagukban is az összehasonlítás egyik síkját képezték a disszertációban. Talán azt nem fogalmaztam meg elég hangsúlyosan, hogy a történeti összehasonlítást a munkám során elsősorban horizontálisan értelmeztem, szemben az egyébként megszokott vertikális szemléleten alapuló megoldással. Rövid problémafelvetésem (63. o.) csupán egy historiográfiai fejtegetésre, egy lehetséges értelmezési lehetőségre vonatkozott. Mindenesetre köszönöm az említettekre való utalást.

Az opponensek által felvetett szerkezeti szempontot illetően a következőket hangsúlyoznám: a munkám alapvető célja egy új alapkutatás elvégzése volt, elsősorban az 1956 utáni időszak történeti forrásaira koncentrálni. A munkám fő hangsúlya a teljes kollektivizálásra, az 1958 és 1961 közötti történések értelmezésre helyeződik, tehát minden más ebből a nézőpontból „előzménynek” és „következménynek” számít. Ezek a szempontok megszabták a mondanivaló terjedelmi arányait is.

Itt célszerű tárgyalnom azt a kérdést is, hogy miért éppen német-magyar történeti összehasonlításra törekedtem. Túl a korábbi német historiográfiai érdeklődésemre és a disszertációban leírtakon, önmagában is elég arra hivatkoznom, hogy vitathatatlanul Németország nyújtja a 20. századi diktatúrák történetének legkézenfekvőbb elméleti-módszertani, illetve konkrét forráselemzési arzenálját.

Miként az igazoltan látható, nem csupán a tömörített, német zárófejezet reáltörténeti része (tematikus rendje, összehasonlító adatsorai és a tézisszerű következtetései) jelenti a magyar vidékkutatás párhuzamos vonalát, hanem maga az elméleti-módszertani fejezet is. A disszertáció címe véleményem szerint kellően, nyilvánvaló kényszerű kompromisszumokat is vállalva, de szinkronban van a tartalommal. Ezzel együtt köszönöm az erre vonatkozó opponensi észrevételeket. Ha a zárófejezet hiányérzetet kelt, azt tudomásul veszem, a konkrétan kifogásolt, hiányolt részleteket nem ismerem.

Ugyanakkor nem kevés fejtörést okozott ennek a zárófejezetnek a beiktatása a már igen terjedelmessé vált disszertációba. Két lehetőséget láttam. Az első szerint nem írok arról, hogy mit gondolok a németországi történésekről. Akkor joggal érhet az a kritika, hogy nem igazoltam a feltételezhetően meglévő ilyen irányú ismereteimet, vagy éppen meg sem próbáltam országok közötti kontextusba helyezni a problematikát. Mint ahogy tapasztalhatták, a második lehetőséget egy rövid összefoglalásban láttam. S hogy a további vitákat talán elkerüljem, közölni szeretném, hogy érhetően az opponensi vélemények ismerete nélkül, de gyakorlatilag már ennek megfelelően módosítottam a megjelenés alatti könyv kéziratát, s a mostani zárófejezet nagy részét elhagytam, ill. az ott megfogalmazottakat más fejezetekbe helyeztem át.

Az időhatárokat kijelölő 1945-ös kezdettel és az 1965. záróévet illetően a következőt kell megemlítenem. Magam is sokat töprengtem azon, hogy miként lehetne egyszerre az időbeliségre és a tematikusságra figyelve kibontani a mondanivalót. Ugyanakkor az ezzel is kapcsolatos opponensi kritikából mintha kimaradna (mindenesetre ennek az írásos bírálatban nincs nyoma) a mintegy 70 táblázat mondanivalója. Feltételezem, hogy abban egyetértünk Varga Zsuzsannával, hogy különösen egy társadalomtörténeti irányultságú munkában a táblázatok adatai, az azokhoz illeszkedő rövid következtetések, kommentárok éppanyira szöveggént értelmezhetők, mint ahogy azt a történetkutatás más módszertanára épülő publikációiban megszokhattuk. Erre is gondolva hangsúlyoztam mind a disszertációban, mind pedig a tézisekben, hogy a történelmet mennyiségi kérdésként is értelmezem. A számokkal kifejezett struktúrák és egyértelmű tendenciák, ha szabad így fogalmaznom, önmagukban is mondatok, hosszú szövegek. Ebből a történetábrázolási gyakorlatból következik az, hogy

például akár az 1952-es vagy 1956-os év történéseiről többféle nézőpontból írtam. Mindenesetre az opponensi megjegyzést itt is biztatásnak veszem, hogy a történeti ív mely részeit kell egy lehetséges jövőbeli újabb munkában erősebben megvilágítani.

Egyetértek Valuch Tibor azon megfogalmazásával, hogy az 1961 utáni vidéki hatásokról jó lenne még többet tudni, olvasni. Miként azt Romány Pál is észrevette, a kényszerű önkorlátozást vállalva, de ugyanakkor a kellően illusztratív jellegű információkat válogatva A vidéki változásokról a számok tükrében c. alfejezetben (445–453) az 1960-as évek közepén is túlnyúlóan (1969-es adatokat is idézve), pl. három táblázat elemzése alapján külön foglalkozom a kollektivizálás népességtörténeti, illetve társadalmi hatásaival. Ugyanakkor a korábbi, kitekintő fejezetekben is jól nyomon követhetőnek látom a kollektivizálás szűken vett évhatárokon túllépő jellegzetességeit. Az I–II. fő fejezetekben elméletileg is tárgyalt politikai társadalomtörténet fogalmának tartalmi jelentését, a kollektivizálásra vonatkoztatott érvényességét ezért is jelentősnek gondolom a munkámban. (Hivatkozom a II. fő fejezet Historiográfiai kommentár és új értelmezés c. fejezetének 62. oldalán említett, a Tomka Béla által európai összehasonlításban tárgyalt, a gyerekszámra és a mobilitásra vonatkozó problematikára; továbbá a IV. fő fejezet Bekerítés után; Rendőrszemmel; Makroképek az agrárvilágról; Erőszakos kollektivizálás, „tsz-pszichózis”, társadalmi hatások; A kollektivizálás mint egyháztörténet; A vidéki változásokról a számok tükrében c. fejezeteire.). Azt sem szabad elfelejteni, hogy a második kötet dokumentációjának megfelelő részei szintén illusztrálják a kollektivizálás hatásait.

Egyetértve Varga Zsuzsanna a földosztás jelentőségét hangsúlyozó megjegyzésével, a „földosztásos földreformról” vagy más emlékezetes, eléggé ismertnek számító történésekről töprengve, a következő kompromisszumos megoldásra jutottam. Ennek lényegét illusztrálja a 69. oldalon olvasható megfogalmazás: „Talán azt is mondhatnánk, hogy azzal már lényegében tisztában vagyunk, hogy „mi történt”, de annál kevésbé foglalkoztunk a „miért” és a „hogyan” kérdésekre adható válaszokkal.” Az ezt követő 20 oldalon komplex megközelítésben foglalkozom 1945 politikai, társadalmi, gazdasági jelentőségével, külön alfejezetben is kitérve a földreform hatásaira. Munkám szempontjából igen fontos szempontrendszer az, amit megfogalmazok (az agrárpolitika úrbetöltő szerepének, céljának és módszereinek hangsúlyozása), amelyre koherens módon a német zárófejezetben, az összehasonlításához kellő alapot nyújtva, ismét visszatérek. Ugyanígy megemlíthetném a sváb ingatlanok államosításáról írt néhány oldalt. Egyetértek az opponensi megfogalmazással, hogy a földreform természetrajza, hatásai alapvetően meghatározták az általam középpontba állított

kollektivizálás történeti alakulását. Arra is hivatkoznék, hogy a magyar földosztás tanulságait a kelet-németországi összehasonlító fejezetben az ott megnevezett kritériumok szerint megfelelő módon értelmeztem. Az 1945-ös év történései, hatásai a későbbi fejezetekben folyton előbukkannak (lásd pl. a strukturális nehézségek, a földtől való szabadulás tendenciájának kérdéseit). Itt említeném meg továbbá példaként a Rees és kollégái által új módon értelmezett szovjetizálás jellemzőit.

Ebbe a tárgyalási rendbe illeszkedett be a Valuch Tibor által is joggal kiemelt kérdés, a volt elitet ért állami beavatkozás problematikája. Ahogy a disszertációban olvashatjuk (III. fő fejezet eleje), másutt is kitérek a korábbi társadalmi tömbök radikális szétzilálásának kérdésére, a rendeletekre és azok következményeire, a „tisztogatásra”, a magyar zsidóság problematikájára, a földreform kapcsán a kisiparosok, kiskereskedők helyzetére.

A disszertációban visszatérően foglalkozom azzal, hogy mennyire fontos lenne az itt is hiányolt alap kutatások elvégzése (pl. a párt, a fegyveres erők, a politikai rendőrség, a munkásőrség társadalomtörténete). A fehér foltokra vonatkozó probléma-megfogalmazásaimban és helyenként elég hosszú lábjegyzeteimben igyekeztem érzékeltetni az előttünk álló további kutatási feladatokat is.

Varga Zsuzsanna nómenklatúrára vonatkozó kritikai megjegyzésére a következőt válaszolhatom. A kollektivizálási kampányok irányítóinak, döntéshozóinak megnyilvánulásait illetően a 90. és a 126. oldal közötti Politikai mobilizáció, «Szövetkezetesítési» kampány, Individualizált osztályharc. Kuláklíkvádálás című alfejezetekben igyekeztem választ adni. Kiemelném, hogy a mind mennyiségi, mind minőségi szempontból igen tanulságos Tiszta vagyon? című alfejezetben konkrét idézetek olvashatók a döntéshozói kör tagjaitól (Rákosi Mátyás, Hegedűs András, Erdei Ferenc, Donáth Ferenc). Továbbá az előző fejezetek a kevésbé hangsúlyosnak talált 1956 előtti kollektivizálásra vonatkoztak. Külön fejezetekben tárgyalom a hiányolt részeket az 1956 és 1962 közötti időszakból, az egyiknek kifejezetten az opponensi felvetésre vonatkozó címe van: A nómenklatúra formális és informális horizontjai 1958-ban (254–276. o.). A munka során mindig szem előtt tartottam, hogy mi volt a kutatói kérdésem, módszerem és melyek voltak a forrásaim. Ezért úgy vélem, válaszomban újra hangsúlyozottan ki kell emelnem, utalnom kell a vizsgált források körére. Mennyiségi és minőségi szempontból a legtöbb időt a Magyar Országos Levéltár fondjainak szisztematikus elemzésére fordítottam. Ez a forrásjegyzékben olvasható 19 fondcsoport címei alapján nyomon követhető. Ehhez képest jóval koncentráltabb, szűkebb időszakot felölelő volt a minden egyes megyei levéltári központban végzett kutatás. A MOL-ban a KB, PB, vagy éppen például a Kádár János miniszterelnöki, a földművelésügyi miniszteri,



miniszterhelyettesi, ÁEH, rendőrségi fondokat kutattam, azokra a lábjegyzetekben részletesen visszatérően hivatkoztam.

A valódi döntéshozatali szféra kifejezést és történeti kérdést illető opponensi felvetésre még az alábbiakat válaszolnám. A főszövegben, a 311. és 313. oldal között hosszasan idézem a PB és a megyei döntéshozói forrásokat, köztük Münnich Ferenc, Biszku Béla, Marosán György jegyzőkönyvben (1959. február) rögzített megnyilatkozásait. Itt azt olvashatjuk, hogy a legfőbb döntéshozói kör úgymond értetlenkedik, hogy miként indulhatott el Győr-Sopron megyében éppen most és így, ahogy ők fogalmaznak, ilyen meglepetésszerű „kiugrásként” a kollektivizálás. Most nincs lehetőségem újra ennek a beszédmódnak az elemzésére, csak azt hangsúlyoznám, hogy többek között az előbbi és ehhez hasonló, tömegesen keletkező szövegek feltárása közben döntöttem úgy, hogy a valódi döntéshozói szféra körét kiterjesztve, az életszerű történelem- és társadalomformáló tényezőket más miliőben, ill. másutt is szisztematikusan keresem. Ezzel együtt a disszertációban kitérek azokra a szovjetizálási összefüggésekre, amelyekben a moszkvai döntéshozatalról van szó.

Egy további fontos értelmezési kérdést is kiemelnék, amelyről az elméleti-módszertani, hosszú fejezetben szintén írtam. A lokális-regionális struktúráknak, folyamatoknak, egyéni és kollektív cselekvéseknek számomra nyilvánvalóan nagyobb jelentősége van, mint a sematikus, egyre ritualizáltabb vezető testületek, az önlegitimálást folyton erősítő irataiban találtaknak. Az eseményeknek, a disszertációm lényeges részét képező traumatizálódási jelenségeknek tagadhatatlanul létezik egyfajta dinamikája, amelynek életszerűségét a legkevésbé a vezető testületek fondjaiból tudhatjuk meg. Mint látható volt, ezeket folyamatosan kutattam, azonban más szemüvegen keresztül olvastam az ottani információkat. Például arra figyeltem, hogy mi hiányzik azokból (amely információkat esetleg „lentebbi” szinteken, pl. a járási, községi forrásokban még megtalálhatunk), másrészt az ott írtakat főként a megfogalmazók gondolkodásmódjára, pozíciójára, s kevésbé a megnevezett hivatalos célra, napirendi pontra vonatkoztattam.

Itt térnék ki az 1954-es évből származó forráskritikára, illetve a retrospektív forráshasználat kérdésére. Az itt is hiányosságnak látszó problematika tálalása már a historiográfiai fejezetben (II. A kollektivizálás olvasatai, 49–68. o.) szerepel, ahol – messze több mint 100 – magyarországi és külföldi szerző művét elemzem, s kontextusaiba helyezve tárgyalom az 1950-es évek elején történeteket is. Az ott megfogalmazott összehasonlító szempontokat, az elemzésen alapuló következtetéseket, a tárgyilagos szembesítéseket mind

tudománytörténeti, mind pedig az önálló koncepcióm és olvasatom tekintetében igen fontosnak gondolom. Az itt olvasható értékelésekre vonatkozó konkrét kritikát nem kaptam.

Az ezek fényében tálalt, eddig a kutatásban figyelmen kívül hagyott források közül az 1954-ben keletkezetteket azért emeltem ki, ahogy ezt – talán túlzottan is – hosszasan fejtegetem, mert nyolc megyei, azonos szempontú jelentés alapján, már jóval kevésbé rituazilált nyelvi megfogalmazásban értesülhetünk a társadalmi reakciókról. S ennek a forrásbázisnak azért van nagy jelentősége, mert fontos információkat közölnek a korábbi évekről is.

Megértve és töprengve az opponensi felvetésen, továbbra is azt gondolom, hogy az ilyen típusú hatásvizsgálatoknak természetesen helye van a történetkutatásban, s azokat nem elegendő csupán retrospektívnak minősíteni és félretenni. (Különösen akkor nem, ha mondjuk 1953-ról vagy 1956-ról van szó, amikor különböző okok miatt látványos törések, hiányok keletkeztek a levéltári fondokban. Erre a jelenségre szintén hivatkozom a disszertációban.) Ezek alapján is további részleteket tudhatunk meg az 1951–1952-es földfelajánlásokról (lásd pl. 136–137. oldalak táblázatait) többek között Erdmann Gyula, Nagy Varga Vera írásaira is támaszkodva. A tsz-ek 1953-as feloszlásáról az ellenállási fejezetben (144–148. o.) is olvashatunk.

Az opponensi kritikákban használt mezőgazdaság kifejezéssel, annak jelentéstartalmával kapcsolatban a következőkre gondolok. A bírálatokat olvasva úgy láttam, hogy a bevezető elméleti-módszertani részben, a kollektivizálás általam részletesen leírt új értelmezése akceptálható. A kollektivizálást, szintén egy új szakkifejezéssel dolgozva, társadalomtörténeti eseményként értelmeztem, amelynek három jellegzetességét hangsúlyoztam: megrázó, kollektív tapasztalat, struktúraváltoztató következmények. Szerintem ilyen módon, életszerűen bizonyítva láthatjuk, hogy a kollektivizálás máig nyúlóan messze túllép az agrárvilágon. Ebből a logikából is fakadóan, eleve társadalomkutatói szemmel olvastam a mezőgazdasági bizottsági dokumentációt. Azokban társadalmi laboratóriumot látok, s maradva ennél a példánál, a kollektivizálás története egyben az egész politikai rendszer és társadalom egyfajta lakmuspapírja lenne ebben a hasonlatban. Mindez így életszerű történeti valóság, hiszen a kollektivizálás már a kortársi értelmezésben is ösztársadalmi hatású lett. (Ezért is ajánlom tekintetbe venni például a közölt Lúdas Matyi karikatúrákat.) Mint írom, a társadalmat, az emberi együttélési formákat, az azokban megfigyelhető szabályszerűségeket, a változások irányát kerestem, akartam megérteni és megértetni, s mindezt az eljárást a lehetséges módon lokális-regionális összehasonlításban igyekeztem ábrázolni. (Itt külön kiemelhetném pl. a már jobban ismertnek tekintett

„kuláktörténetek”, vagy a még általában gyerekcipőben járó egyházi társadalomtörténet területi különbségeivel foglalkozó fejezeteket.) Ezt azért is fontosnak tartom hangsúlyozni, mert egyetértek az ilyen irányú, mélyebb elemzésre koncentráló kutatási gyakorlattal.

Megköszönve Varga Zsuzsanna további opponensi reflexióit, 1956 reáltörténetére és a forrásproblematikára, a szakirodalomra vonatkozó felvetéssel kapcsolatban idézhetném a disszertáció megfelelő részeit (184–185, 193. o.). A kifogásolt 1956 utáni helyzetképnek, az előbbi megfontolások miatt is választott, fehér foltnak minősülő 1957-es évválasztásnak az indoklása részletesen megtalálható a 185–186. oldalakon. Miszerint, idézem: „Mi indokolja az 1957. évválasztást? Egyrészt az, hogy az ekkor megfigyelhető kortársi perspektívák és jelenségek feltárásával, leírásával utóhatásaiban is értelmezhetőbbé válnak 56 történései és azok súlya.” Ami az iratok titkosítására vonatkozó felvetést illeti, arra azt mondhatom, hogy ezt én nem szándékoztam összefüggésbe hozni az opponensi véleményben említettekkel. Ha ezt tettem volna, akkor a kortársi kontextusokról gondolt és vállalt, már többször kifejtett álláspontommal kerültem volna szembe. Másrészt szeretném megjegyezni, hogy bármilyen kampány – legyen szó az agrárpolitikai tézisekről vagy más ekkori kezdeményezésekről – csak a kontextusaiban, rövid és hosszú távú hatásaiban értelmezhető. Hivatkozom itt is pl. egy közgazdasági elemzésre (Varga Gy. 1990), vagy a különböző fejezetek táblázataiban és kommentárjaiban általam sűrűn tárgyalt banki és FM-jelentésekre. A fenti felvetésre az alábbi részre hivatkoznék a disszertációból, amely szerintem árnyalja a történeti képünket: „Az MSZMP döntéshozóinak megfogalmazása szerint, a kisárutermelés az ország szántóterületének közel 78%-ban volt meghatározó. A párt- és állami irányítók céljainak ez az arány önmagában sem felelt meg, különösen azért sem, mert a maradék „22%-át szocialista nagyüzemek, szövetkezetek és állami gazdaságok” neve alatt jegyezték. Arra itt nem volt lehetőségem, hogy a felsorolt vállalkozási formák tényleges társadalmi-gazdasági gyakorlati kérdéseire, a fogalomhasználat problematikájára, vagy a pártközpontban és minisztériumban megfigyelhető, személyekhez köthető, különböző álláspontokra részletesen kitérjek. Azt azonban hangsúlyozni kell, hogy a pártvezetés a sűrűn hivatkozott agrárpolitikai téziseiben 1957 júliusában a „szocialista nagyüzemek” termelését drágának és keveset produkálónak minősítette. Ehhez képest fogalmazták meg azt, hogy a „mezőgazdasági termelés színvonalának nagyarányú emelését és a termelési költségek csökkentését mezőgazdaságunk korszerűtlensége mellett a kisüzemi jelleg akadályozza.” A korábbi célokat továbbra is szem előtt tartva, azt is kimondták, hogy az „átszervezés” „eszköz” és „módszer”, amelynek eredményes használata a „jólét állandó növeléséhez” szükséges.” A szövegben az is szerepelt, hogy a „mezőgazdasági szocialista átalakításának fő útja a mezőgazdasági

termelőszövetkezet.” Ezt az akkori jövőképet széles körben ismertették, az egy normának számított, ami a történeti forrásaink konstruálása szempontjából is meghatározónak bizonyult.” (253–254. o.)

A kiemelt kérdések egyikére („A gazdasági megtörés/ellehetetlenítés eszköztárában mi vette át az 1956-ban eltörölt kötelező begyűjtés helyét?”) részben opponensem publikációjára is támaszkodva hivatkozom a disszertációban. További oldalakon is tárgyalom ezt a problematikát (ld. pl. a 198. oldalon a kötelező szerződések” kérdését). A Historiográfiai kommentár és új értelmezés című fejezetben (61–68. o.), valamint a további részekben is szó van erről (194, 270, 415. o.). (Lásd például 270.: „A beszolgáltatás eltörlése azt jelentette, hogy az állam az agrárvilág közvetlen befolyásolásától, a terménybegyűjtés legfőbb eszközétől elesett. Mint láthattuk, erre reagáltak a háttérben konkrétan is megfogalmazott céllal, közvetett eszközökkel, az ár-, adó- és jövedelempolitikai új döntésekkel.” 415.: „Lényegében persze – enyhített formában – megmaradt a régebbi beadási, elosztási rendszer. Először az állami igényeknek kellett megfelelni ...”).

A jelenkortörténet számos fehér foltjához tartozik a „kuláktörténetek” 1956 utáni módosulása. Ebből fakadóan természetesnek veszem, hogy bizonyos forrásokban a kulákküldözés kapcsán az olvasható, amit opponensem idézett, de a magam történeti dokumentációja szerint a történeti tényt másként határoznám meg. Ezt úgy is megfogalmazhatnám, hogy más nézőpontból, más források alapján 1956 után is volt felülről irányított „kulákküldözés”. Az általános kérdés, s a lokális-területi kontextusokra figyelő elemzések, a társadalmi gyakorlatok ismét ellentmondanak a beváltak gondolt feltételezéseknek, eddigi ismereteinknek. Állításom alátámasztására a disszertációban többször szemléletes, 1959. és 1960. évi példákra hivatkozom. A következőt 1959 nyaráról idézném:

„A kulákok megítélésénél zavarok vannak. A kulákok számát tekintve, szinte minden szervnél más és más adat szerepel. A kalocsai járásban pld. a j. b. szerint 300 kulák van, a rendőrség szerint 117, a járási tanács pénzügyi osztálya szerint 30 fő.” Számon tartották az egykor kuláknak nyilvánítottak gyerekeinek sorsát is, így például az egyik csávolyi, volt 70 holdas kulák fiától 16 holdat vettek el tsz-taggá válásakor, majd ő lett a tsz-elnök. Jelentés a falusi osztályharc tapasztalatairól Bács-Kiskun és Békés megyében, Budapest, 1959. június 2. MOL, M-KS-288.f. 28.cs. 1959. 1.ő.e. 102–103.; Hasonló példákat lásd Tolna és Vas megyében. Összefoglaló jelentés a kulákok ellenséges tevékenységéről, 1958. június 4. ÁBSZTL, 1.6. BM II/7. 12.d. II/4. 1–6.” (279. o. 872. lábjegyzet).

Ami az opponensem ÁVH-apparátusra vonatkozó kérdését illeti, engem is foglalkoztatott ez a problematika. Azt gondoltam, s ebben szerintem egyetértünk, hogy ez a kutatási feladat a disszertáció tematikájához nem tartozik szorosan. Az alapjellegzetességüket alig változtató erőszakszervekről, a karhatalomról, a munkásőrségről a megfelelő szövegrészekben kitérek (lásd még a képeket is). Megköszönve ezt a reflexiót, úgy látom, hogy a IV. fő fejezetben, a kollektivizálás menetére vonatkozóan a disszertációban folyamatosan válaszolok az itt feltett kérdésre. A politikai rendőrséggel kapcsolatban a hiányoltnak vélt problematika és társadalmi tapasztalat köréből azt elemeztem, ami adekvát módon kapcsolódik az eredeti témámhoz. A korábbi módszertani elvhez igazodva arra voltam kíváncsi, hogy ezekből a jelentésekből mit tudunk meg a kollektivizálásról. Semmilyen módon nem volt, és nem is lehetett céлом egy szervtörténet vagy intézménytörténet. A munkám lényeges része a terror társadalmi gyakorlatának elemzése, nem pedig az elnyomó apparátus szervtörténete. Másrészt, a kijelölt témám kapcsán nem gondoltam annyira lényegesnek a Politikai Nyomozó Főosztály Mezőgazdasági (Szabotázs) Elhárító Osztályának hatásköri és tevékenységi változását. A politikai restaurációs jelenségekre vonatkozóan egyrészt használtam, hivatkoztam pl. Huszár Tibor, Huszár László, Ripp Zoltán kutatásaira. (A további kérdésekre lásd pl. Szakács – Zinner 1997; Krahulcsán – Müller 2009; Palasik 2010). Másrészt építke Krahulcsán Zsolt megállapítására is, miszerint a rendőrséget illetően lényegében nem volt 1954 és 1958 között nagy változás, az egész struktúrát az 1954. évi PB-határozat alakította ki (291. o.). Ugyanakkor azt is megemlítem, hogy több oldalon keresztül, számszerűen 14 alkalommal (a 227. oldaltól kezdve) hivatkozom egy rendőr őrnagy jelentésére, igen bőséges, gyakran féloldalas lábjegyzetben. Továbbá idézhetném ismét a Marosán Györgytől származó részleteket is (242–244. o.).

A dokumentumtárban is találunk szövegeket arról, hogy pl. a rendőrség, az ügyészség és a bíróság miként vált szereplővé. Mindez azonban elvisz a tárgykörtől, hiszen nem ezek részletes ábrázolása volt a feladatom. Az említettekre vonatkozóan további illusztratív példákat idézhetnék a megfelelő oldalakról (39, 266, 202, 329, 390, 416.).

Töprengve az eddig kevésbé vagy egyáltalán nem vizsgált levelekről szóló fejezetről, nem véltem felfedezni az opponensem által jelzett problémát. Megítélésem szerint eléggé hangsúlyossá vált, hogy a panaszos leveleknek csak egy részét írták maguk a szenvedő alanyok, illetve családtagjaik. (Tehát a hivatalban, a pozícióban lévők is leveleztek.) Egyetérttek Varga Zsuzsannával abban, hogy a funkcionáriusok különböző ügyekben közvetítő szerepet vállaltak. Éppen erre a történeti jelenségre is vonatkozik az általam középpontba állított társadalmiasítás kategóriája. Ennél azonban most fontosabb érvnek

gondolom azt, hogy az első kötetben éppen a politikai rezsimet nyíltan támogatók panaszos leveleinek idézeteit is közlöm, vagy a második kötetben a hiányoltnak gondolt körből folyamatosan válogattam be forrásokat.

A további alkérdésekre azt válaszolhatom, hogy a dekódolás rendszerspecifikus problematikájáról, a forrásolvasás nehézségeiről az I–II. fő fejezetekben hosszasan, valamint a dokumentumkötet előszavában is írtam. Az 1950-es évek elejének levelezését kutattam, de a terjedelmi szempontok miatt azért hagytam el az ezzel kapcsolatos fejezetet, mert találtam más beszédes alkalmas forrásokat, amelyek a társadalmi reakciókat hasonló módon tükrözik (vö. 137–144, 179–183. o.).

Elbizonytalanodtam volna az V. fejezet, a már érintett németországi kitekintés megírásakor? Nem tartok kizártnak egy ilyen olvasatot sem, de engem éppen az itt részleteiben nem érintett 40 oldalnyi rész mondanivalója győzött meg arról, hogy továbbra is érdemes összehasonlításban gondolkodnunk. Az viszont lényegében igaz, hogy a két kötetes vállalkozás során radikális önkorlátozásra kényszerültem. Erre a problematikára azonban egyszer már kitértem.

Remélem, hogy a felvetésekre a keretek közötti lehetséges konkrétsággal válaszoltam. Így talán szinkronba kerülhetnek a részben különböző olvasataink. Örülök annak, hogy az engem is továbbgondolásra készítő opponensi összegző vélemények érvelésemet elfogadták. A dícséreteket és a kritikai felvetéseket megköszönve és megválaszolva, zárásképpen azt remélem, hogy a történettudományi ismereteket megfelelő párbeszédben sikerül árnyaltabbá tennünk, s műveink elsősorban nem rólunk, hanem a társadalom tagjairól és tagjainak szólnak. Kérem a Tisztelt Opponenseket és a Bíráló Bizottságot, hogy a bírálatokra adott válaszmát és a disszertációt mindezek alapján fogadják el.

Budapest, 2012. május 11.

Ö. Kovács József

CSc, habilitált egyetemi docens

KRE